

Waniakowa, Jadwiga

O pochodzeniu czes. kníry "wąsy"

Linguistica Brunensia. 2010, vol. 58, iss. 1-2, pp. [217]-223

ISBN 978-80-210-5250-5

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115038>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JADWIGA WANIAKOWA

O POCHODZENIU CZES. *KNÍRY* ‘WĄSY’

Planowany tom 9 serii leksykalno-słowotwórczej *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (*Общеславянский лингвистический атлас*, OLA) pt. *Człowiek* będzie zawierał mapę nr 24 *усы* ‘wąsy’ (L 1381 według kwestionariusza atlasowego) autorstwa Ľubora Králíka i Jadwigi Waniakowej.

Jak pokazuje załączona mapa *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*¹, słowiańskie formy gwarowe określające ‘wąsy’ są zbudowane na kilku zaledwie rodzimych morfemach leksykalnych i kilku zapożyczonych. Mają przejrzystą budowę morfologiczną i w większości nie stwarzają problemów etymologicznych. Na mapie oznaczono gwiazdkami (i gwiazdkami w znakach) szereg nazw sporadycznych, których nie pokazuje legenda. Tutaj przytaczam zapisy uogólnione tych form: *qs-ov-e* (168, punkt serbski w Rumunii), *qs-ě* (362, punkt białoruski), *vqs-ę* (148, punkt słoweński w Austrii), *Vqs-ъk-y*; *V > f* (177, punkt czeski), *Vqs-ik-ъ*; *V > f* (203, punkt czeski), *vqs-ik-y* (288, punkt polski), *bъrĀ-bj-e*; *Ā > k* (16, punkt słoweński), *bъrk-ov-e* (84, punkt serbski), *borda* (234, punkt łużycki) i *koz-bj-A borda* (188, punkt czeski)². Dużo nazw sporadycznych to zapożyczenia, jak: (*muštaf*)-i (22, punkt chorwacki) i (*mušket*)-ę (1, punkt słoweński we Włoszech) – obie nazwy pochodzą ze średniogreckiego *μουστάκιον*. Kilka rzadszych nazw pochodzi też z języka niemieckiego: (*šnauc*)-ę < niem. *Schnauze* (146, punkt słoweński w Austrii), (*šnucer*)-ъ < niem. *Schnauzer* < śrwn. *schnuzer* (176, punkt czeski), (*šnaucer*)-ъ < niem. *Schnauzer* (237, punkt łużycki) oraz (*šnaucbart*)-ъ < niem. *Schnauzbart* (235, punkt łużycki).

Spośród zebranego materiału tylko morfem zapożyczony *knír*- następcza szereg problemów etymologicznych, zatem warto przyjrzeć się mu nieco dokładniej. Oto materiał z punktów czeskich *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA):

176: *šnucr, kni:r* (< (*knir*)-ъ)

177: *fousi, fouski, kni:rki* (< (*knir*)-ъk-y)³

180: *fousi, kni:ri* (< (*knir*)-y)

188: *fousi, kozi: brada, kni:r* (< (*knir*)-ъ)

195: *fo:sə, kni:rə* (< (*knir*)-y)

Jak widać, prawie we wszystkich 5 czeskich punktach atlasowych formy zbudowane na tym morfemie występują obocznie z postaciami zbudowanymi na

rodzonym morfem leksykalnym *os-*. To może być uznane za dowód, że nie są to formy dominujące, jednakże są one dosyć rozpowszechnione w czeskich gwarach. Z drugiej strony, nigdzie poza czeskim obszarem językowym nie są one poświadczone w OLA. To spostrzeżenie potwierdza Rejzek ČES s.v., który uznaje tenże leksem w znaczeniu ‘wąsy’ za jedynie czeski.

Przyjrzyjmy się, jak na temat tychże form wypowiadają się współczesne i historyczne czeskie słowniki.

PSJČ (II, 1937–1938): *knír* masc., zwykle pl. *kníry* ‘wąsy’; poza tym *kňour* masc., expr., zwykle pl. *kňoury* ‘wąsy’ (poświadczone np. u Matěja Šimáčka); deminutiva i augmentativa: *knírek*, *kníreček*, dialektalne: *knírčisko*, *knírisko* i *knířisko*; inne wyrazy pochodne: *knírač* masc. ‘rasa średniej wielkości psów policyjnych o czarnej sierści z graniastym nosem’, *kníratý* ‘mający okazałe wąsy’ oraz *knírovatý* ‘mający długie wąsy’ i *knírovitý* 1. ‘mający długie wąsy’, 2. ‘podobny do wąsów’.

SSJČ (I, 1960): notuje *knír* i *kníry* ‘wąsy’, deminutiva *knírek* i *kníreček*; poza tym podaje rzeczownik *knírač* masc. po pierwsze, jako ‘rasa psów policyjnych o czarnej sierści z graniastym nosem’, po drugie, jako expr. ‘męczyzna z wąsem, wąsacz’; w drugim znaczeniu wyraz rzadko spotykany (poświadczony u Adolfa Branalda i Václava Řezáča). Ponadto w słowniku widnieją trzy przymiotniki: *kníratý* ‘mający okazałe wąsy’ oraz dwa inne, rzadko spotykane; mające to samo znaczenie, tylko nieco inną budowę słowotwórczą: *knírnatý* i *knírovatý*.

Gebauer SSČ nie notuje.

Słownik Jungmanna (II 84, 87)⁴: „KNJRY et KŇAURY, pl. m. = der Schnurbart [sic!], Us et mor.[analogia: djra, d’aura]. Knjry. Diw. z ochot. 31”.

Stąd wniosek, że pierwszym słownikiem, który poświadcza formę *kníry* jest słownik Jungmanna. Poświadczenie tego wyrazu w XIX wieku znajduje się także w poemacie *Králevic Marko*⁵ pióra czeskiego historyka i poety, Karela Jaromíra Erbena (1811–1870)⁶, w opisie wielce przystojnego bohatera:

A ty jeho dlouhé černé kníry!

Štíhlé kníry na ramena visí;

šťastná dívka, která si ho vezme!⁷

Po lekturze słowników czeskich nasuwa się wniosek, że leksem *knír* jest nowy, najprawdopodobniej dopiero dziewiętnastowieczny, i nie zdążył się jeszcze zakorzenić w gwarach, jak pokazują materiały OLA⁸.

Czeskie słowniki etymologiczne nie tylko nie dają jasnej odpowiedzi, co do pochodzenia omawianej pożyczki, ale nawet niekiedy bezradnie mieszają do wywodów leksemu zupełnie niezwiązane z badanym morfem.

Holub-Kopečný ES: *knír* pl. *kníry*; chyba expr. z pochodzenia; por. *kňourati*; dial. *kňoury*, myśl. *kňour* ‘samiec dzika’.

Machek ES²: *knír*, też *kňár*, *kňour*, *kňouby*, wschodniomorawskie *kňúry*⁹; dalej łączy (częściowo za Jungmannem) *kňaury* ‘wąsy’ z *kňaur*, *kňaury*, *ňaur*, 1. ‘łuczyno’, 2. ‘kleista galareta z wygotowanych nóg bydłych’, 3. ‘czyste samorodne srebro w formie „kędziorów”’ (Jungmann II 84, 636). Na koniec stwierdza, że wyraz jest niejasny oraz że w jakiś sposób jest powiązany z pierwszą częścią niemieckiego złożenia *Schnurrbart* ‘wąsy’; być może - jest przejęty.

Holub-Lyer SES: *knír* expr. *kňoury* – niejasne.

Rejzek ČES: *knír* i pochodne – z pochodzenia chyba ekspresywne; może związane z niem. *Schnurrbart* ‘wąsy’.

Na koniec tego przeglądu warto odnotować, że niestety nie podaje tychże form w swojej książce, traktującej o kontaktach czesko-niemieckich, S. M. Newerkla (2004).

Podsumowując dotychczasowe dociekania nad badanym morfemem, można stwierdzić, że być może należy on do ekspresywizmów oraz że najprawdopodobniej wiąże się z pierwszym członem niemieckiego złożenia *Schnurrbart* ‘wąsy’.

Pora zatem spenetrować niemiecki materiał językowy. Złożenie *Schnurrbart* składa się z członu *Schnurr-* związanego z czasownikiem *schmurren* ‘mruzczyć, furczeć, warczeć’¹⁰ i *Bart* ‘broda’. Jest notowane w języku niemieckim od XVIII wieku. W Grimm DW znajdujemy następujący komentarz: „Nd. *snurrbaard*, holl. *snorbaard*, eigentlich von den barthaaren einer *schmurre*, thierschnauze [...] gesagt, und zunächst in derber rede, dann seit dem 18. jahrh. allgemein und harmlos auf den menschlichen entsprechenden bart übertragen“ (s.v. *Schnurrbart*). Za nim powtarza to Kluge, stwierdzając, że *Schnurrbart* przenika do niemieckiego języka literackiego w XVIII wieku wraz z popieranym w wojsku noszeniem brody z dlenniem. *Snurbaard*, które jest poświadczone w roku 1770 obok *snurre* ‘morda, pysk (zwierzęcia)’ (Kluge-Mitzka EW s.v. *Schnurrbart*). Również Kluge-Seebold EW (s.v.) podaje, że dlenniem. *snurbaard* łączy się z *snurre*¹¹ i zwraca uwagę na analogię z *Schnauzbart* (o takich zwierzętach jak kot, które mają wąsy). Zastanawia się przy tym nad wyjaśnieniem szeroko rozpowszechnionego *Schnurre*¹² w znaczeniu ‘pyska (zwierzęcia) i wulgarne określenia ludzkiej twarzy. Sugeruje, że punktem wyjścia tu może być kot, który charakteryzuje się tym, że mruczy.

Dla naszych rozważań ważne jest, że słowniki niemieckie pierwszy człon złożenia *Schnurrbart* łączą z dźwiękonaśladowczym czasownikiem *schmurren*¹³. Wobec tego można byłoby je dosłownie tłumaczyć jako ‘mrużący (furczący) zarost’. Stąd jeszcze dość daleko do czeskiego *knír*, jednak warto pokusić się o znalezienie innego dźwiękonaśladowczego niemieckiego czasownika, który mógłby odpowiadać brzmieniowo formom czeskim.

Poszukiwania rychło okazują się owocne. Oto w Grimm EW znajdujemy czasownik *knirren* z komentarzem „feineres *knarren*”. U Klugego-Mitzki EW jest *knarren* jako „junges Schallwort” wraz z innymi: *knurren* i *knirren* właśnie. Czasownik *knarren* ‘skrzypieć, chrzęścić’, poświadczony od XIV wieku, jest podstawą rzeczownika *Knarre* ‘grzechotka’¹⁴, który był używany także jako niedbale określenie na ‘broń’ (Kluge-Seebold EW s.v. *knarren*)¹⁵. Według Klugego-Mitzki EW, *knirren* ‘skrzypieć, chrzęścić’ jest poświadczone od XVI wieku¹⁶.

Wydaje się, że właśnie tenże dźwiękonaśladowczy czasownik *knirren* – jako „zastępstwo” również dźwiękonaśladowczego *schmurren* w *Schnurrbart* – jest podstawą czes. *knír*. Można rzec wobec tego, że w jakiejś mierze Machek ma rację. Czeski leksem jest rzeczywiście powiązany z pierwszym członem niem. *Schnurrbart*, z tym, że jest to związek raczej semantyczny, a nie fonetyczny.

Warto wspomnieć, że prócz formy *knír* i *kníry* w języku czeskim występują także ekspresywne formy gwarowe, jak *kňour* i *kňoury* w tym samym znaczeniu (por. wyżej). Na nich oparte są następujące ekspresywizmy, notowane w czeskich słownikach: *kňoura*, *kňoural* masc., expr. ‘zrzęda, malkontent’, *kňouralka* fem., expr. ‘zrzęda, malkontentka’, *kňourat* expr. 1. ‘kwilić, skomleć, popiskiwać’, 2. przén. ‘kwękać, utyskiwać, narzekać’, *kňouravý* adi. expr. 1. ‘kwilący, popiskujący’, 2. przén. ‘kwękający, utyskujący, narzekający’. Jak łatwo spostrzec, we wszystkich przypadkach „podstawą semantyczną” jest wydawanie głosu, czyli wszystkie te wyrazy łączyłyby się z formą *kňour*. Tym samym można je uznać za spokrewnione z *knír*, a zatem – za powiązane z niemieckim czasownikiem *knirren* ‘skrzypieć, chrzęścić’.

Co więcej, jako pewnego rodzaju paralełę semantyczną dla przedstawionego rozumowania dotyczącego pochodzenia czes. *knír* i derywatów, warto tu przytoczyć czes. dial. *frňousy*, związane z *frněti* ‘chrapać’. Jest to kontaminacja *fousy* i *frněti*, ukazująca związek ‘własów’ i ‘chrapania’, podobnie jak w *knírach* widać połączenie z ‘chrzęszczeniem, skrzypieniem’ czy w *Schnurrbart* – z ‘mruczeniem’. W związku z tym na koniec można przedstawić etymologiczno-semantyczną definicję *knírów* jako ‘zarostu, który chrzęści’. Jest zresztą możliwa nieco inna eksplikacja, ale też oparta na dźwiękonaśladowczym *knirren* ‘skrzypieć, chrzęścić’. Oto wąsatym mężczyznom głos „wydobywa się” z własów. Byłoby to dokładne odniesienie do niem. *Schnurrbart* jako ‘mruczącego zarostu’ (por. wyżej).

Przypisy

- 1 Mapa została wykonana technicznie przez dr Helenę Grocholę-Szczepanek, za co jestem bardzo wdzięczna.
- 2 Oczywiście materiał z *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* nie można uznać za całkowicie kompletny. Można go uzupełnić jeszcze pewnymi formami, na przykład słów. dial. *búz*, pl. *búzy* “vous, vousy” (SSJ I 148). Jest to wariant literackiego *fúz*, ale nagłosowe *b* nie pozwala się wyjaśnić jednoznacznie. Jest to najprawdopodobniej zmiana labialnych *f* > (*v*) > *b* (za tę uwagę dziękuję serdecznie Doktorowi L’uborowi Králikowi); inaczej Ondruš 2000: 153.
- 3 Ostatnia z form należy do sporadycznych, została zatem oznaczona na mapie gwiazdką w znaku i nie jest uwzględniona w legendzie mapy.
- 4 I poł. XIX wieku.
- 5 Królewicz Marko, o którym mowa, był księciem serbskim żyjącym w latach 1335–1394. Po śmierci ojca, Wukaszina, w roku 1371 przejął władzę w zachodniej Macedonii. Od roku 1385 był wasalem sultana Bajazyta I Jyldyryma. Poległ w bitwie pod Rowinami, walcząc po stronie Turków z hospodarem wołoskim Mirczą Starym. Książę stał się bohaterem *Cyklu Marka Królewicza*, jednego z najpopularniejszych, najbogatszych i najpiękniejszych zbiorów ludowych pieśni epickich Słowian południowych. Większość poświęconych mu pieśni to spuścizna poetycka Serbów i Chorwatów, ale też pojawia się w ludowej epice bułgarskiej. Jego legendarna biografia kreuje osobowość wyposażoną we wszystkie możliwe cnoty i zalety: dobry syn, najprzystojniejszy rycerz, najsilniejszy, najodważniejszy itd. (Kopaliński 1988: 659–660).

- 6 Urodzonego w Miletinie koło Jičina.
- 7 Za: <http://texty.citanka.cz/erben/km1-9.html>.
- 8 Materiał do atlasu był gromadzony w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku.
- 9 Jednak brak tego leksemu w najnowszym słowniku Silvestra Kazmířa (2001)
- 10 Por. też *Schnurre* 'grzechotka', ale także 'morda zwierzęcia' oraz 'stara baba' i 'zabawna historyjka, żart'.
- 11 Odpowiada mu górnioniemieckie *Schnorre* (Kluge-Mitzka EW s.v. *Schnurrbart*).
- 12 Sam rzeczownik *Schnurre* (notowany od XVI wieku) jest derywatem od *schnurren* i pierwotnie oznaczał grzechotkę, którą się posługiwali nocni stróże. Dziś jest to 'grzechotka' (którą bawią się dzieci lub instrument ulicznych muzykantów – stąd dalsze znaczenia, por. wyżej) (Kluge-Seebold EW s.v. *Schnurre*).
- 13 Por. też inny dźwiękonaśladowczy czasownik, mianowicie *schnarren* 'grzechotać, skrzypieć, chrobotać' i derywat od niego – *Schnarre* 'grzechotka'.
- 14 Widać tu analogię z parą *schnurren* – *Schnurre*.
- 15 Kluge-Seebold EW odsyła też do dźwiękonaśladowczego derywatu od *knarren*, mianowicie *knarren*.
- 16 Por. też *knirschen* 'zgrzytać'.

BIBLIOGRAFIA

- GEBAUER SSČ – J. Gebauer, *Slovník staročeský*, t. I–II (a-netalivost), wyd. II, Praha 1970.
- GRIMM DW – J. Grimm & W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, t. I–XVI, Leipzig 1854–1960.
- HOLUB-KOPEČNÝ ES – J. Holub, F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.
- HOLUB-LYER SES – J. Holub, S. Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, wyd. II, Praha 1978.
- JUNGMANN SČN – J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, t. I–V, Praha 1835–1839.
- KAZMÍŘ S., 2001, *Slovník valašského nářečí*, Vsetín.
- KLUGE-MITZKA EW – F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearbeitet von W. Mitzka, 18. Aufl., Berlin 1960.
- KLUGE-SEEBOLD EW – F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearbeitet von E. Seebold, 24. Aufl., Berlin-New York 1999.
- KOPALIŃSKI W., 1988, *Slovník mýtů i tradycji kultury*, wyd. III, Warszawa.
- MACHEK ES² – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, wyd. II, Praha 1968.
- NEWERKLA S. M., 2004, *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*, Schriften über Sprachen und Texte, Band 7, Frankfurt am Main.
- ONDROUŠ Š., 2000, *Odtajnené trezory slov*, Martin.
- PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého*, Praha 1935–1957.
- REJZEK ČES – J. Rejzek, *Český etymologický slovník*, Voznice 2001.
- SNOJ SES – M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, wyd. II, Ljubljana 2003.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*, ved. red. Š. Peciar, t. I–VI, Bratislava 1959–1968.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, ved. red. B. Havránek, t. I–IV, Praha 1960–1971.

ON THE ORIGIN OF THE CZECH *KNÍRY* 'MOUSTACHE'

The article deals with the history and etymology of the word *kníry* 'moustache' and its derivatives. Czech etymological dictionaries do not give a clear answer concerning the origin of the word linking it to the first part of the Germ. *Schnurrbart* 'moustache'. The author investigates this relation analyzing Czech and German lexical material, which leads to a confirmation of the semantic (or rather onomatopoeic) connection between two German verbs: *schnurren* 'to murmur' and *knirren* 'to crunch'. It is observed that much as it is possible to explain Germ. *Schnurrbart* as 'murmuring beard' in an analogous way it is possible to explain Czech *kníry* as 'crunching beard'.

Jadwiga Waniakowa

1) Uniwersytet Jagielloński, al. Mickiewicza 9, 31-120 Kraków

e-mail: jadwiga.waniak@uj.edu.pl

2) Instytut Języka Polskiego PAN, al. Mickiewicza 31, 31-120 Kraków

e-mail: wisia@ijp-pan.krakow.pl

L 1381 'УСЫ' (Npl)

сл. brki, х. brkovi, с. бркови, м. мустаки, бс. мусташи,
ч. vousy, сл. fúzy, вл. wusy, ил. buks, п. wąsy,
бр. wusy, ук. wusa, р. усы

○ //qS-y; // > h (бр., ук.), S > z (577)	⊠ (muštač)-e, (mustac)-e (1)
⊙ qs-a	⊡ (mustac)-i, (muštač)-i (2)
● VqS-y; V > f (ч., слл., 248, 249, 299, 308),
S > z (слл.)	⊢ (mustak)-y (3)
⊖ VqS-é; V > f (слл.), S > z (слл.)	⊣ (muštač)-e (4)
⊗ Vqs-a; V > f (ч., слл.)	⊤ (must)=an-ic-i (5)
⊘ Vqs-r; V > f (ч., п.)	⊥ (bajus)-e, (bajuz)-é (6)
⊙ vq=χ-y	⊦ (bajus)-i, (bajuz)-i (7)
△ bgrC-i; C > k (15, х.)	⊧ (bajus)-y (8)
⊖ bgrC-e; C > k (слл.)	⊨ (bajus)-a (9)
▲ bgrk-ov-i	⊩ (šnurbart)-ъ (10)
⊕ pus-é	⊪ (knír)-ъ (11)
⊖ //ust-a; // > v (ук.)	⊫ (knír)-y (12)

Займствования

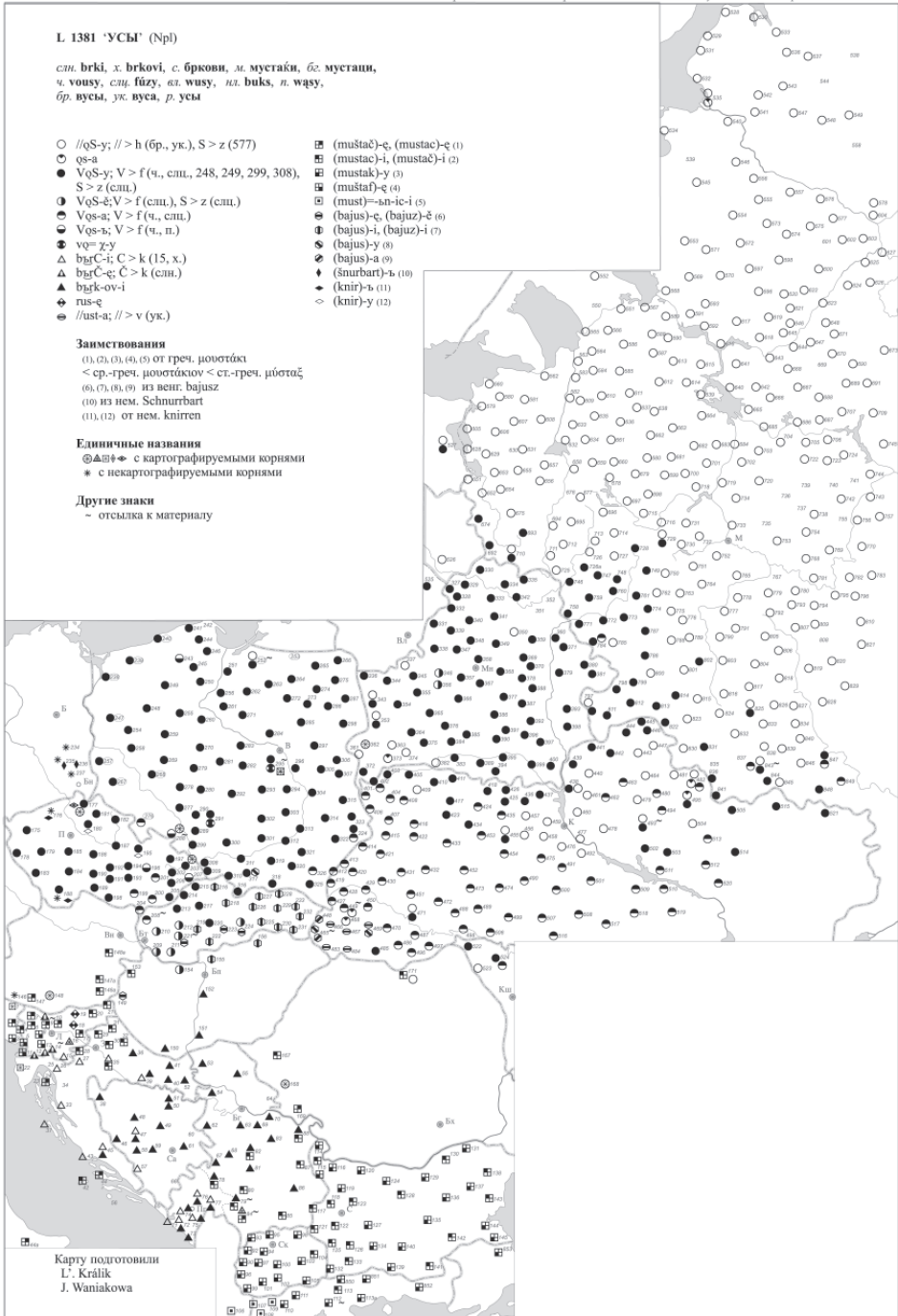
- (1), (2), (3), (4), (5) от греч. μουστάκι
- < ср.-греч. μουστάκιол < ст.-греч. μύσταξ
- (6), (7), (8), (9) из венг. bajusz
- (10) из нем. Schnurrbart
- (11), (12) от нем. knirren

Единичные названия

- ⊙ ⊠ ⊡ ⊢ ⊣ ⊤ ⊥ ⊦ ⊧ ⊨ ⊩ ⊪ ⊫ с картографируемыми корнями
- * с некартографируемыми корнями

Другие знаки

- отсылка к материалу

Карту подготовили
L. Králik
J. Waniakova

